

В.П. Коваленко, В.І. Мезенцев, Ю.М. Ситий

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКВИ ЖИВОНАЧАЛЬНОЇ ТРІЦІ В БАТУРИНІ У 2008 р.

The paper presents main results of the research of a basement of the Holy Trinity Church in Baturyn continued in 2008. In particular, plan and measurements of one of the biggest temples of Cossacks' State were established.

Міжнародна українсько-канадська експедиція ІА НАНУ та Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка за участі співробітників Канадського Інституту Українських Студій та Торонтського університету продовжила 2008 р. дослідження решток фундаментів Церкви Живоначальної Трійці в Батурині, відкритих наприкінці польового сезону 2006 р. і неповністю розкопаних 2007 р. (центральна та частково південна апсиди і один зі стовпів храму).

Церкву Живоначальної Трійці — головний храм Гетьманської столиці — побудували на території Фортеці коштом гетьмана Івана Мазепи близько 1690—1692 рр. Роботами Батуринської експедиції 2008 р. вдалося повністю розкопати фундаменти собору та відтворити його план і розміри (рис. 1). Це був один з найбільших храмів козацької держави, довжина фундаментів 38,7 м, ширина 24,1 м. Він мав три нави, три вівтарні апсиди (центральну гранчасту і бічні заокруглені), виділений трансепт та великий п'ятигранний притвор-бабінець із західного боку (рис. 2). Центральна баня мала, вірогідно, близько 7,0—7,5 м в діаметрі подібно до головної бані Софійського собору в Києві. Вона спиралась на кути стін, що відокремлювали бічні апсиди, та на масивні трапецієподібні у плані пілони — західну пару опор центральної бані. На думку авторів, собор міг мати від трьох до семи бань (рис. 3).

Південний та північний фасади прикрашали барокові ордерні колони чи півколони на високих підквадратних п'єдесталах, подібні до таких же елементів Микільського собору в Ки-

єві (1690—1696 рр.). Їхній діаметр, за розмірами і самих п'єдесталів, і лекальних цеглин, становив приблизно 0,9 м. На західному та східному фасадах між апсидами фундаментів колон чи пілястр на п'єдесталах не виявлено. Не вдалося знайти жодних фрагментів декору інтер'єру, навіть шматків тиньку чи розпису. Виявлено велику лампаду, дуже обгорілу в пожежі.

Дослідження показали, що фундаментні траншеї викопували до шару щільного материкового суглинку (на глибину до 1,80 м від сучасної поверхні і понад 1,0 м в материку) завширшки 2,38—2,40 м в районі апсид, 2,10 м — під північну та південну стіни собору. При будівництві було порушено ряд поховань попередньої доби, що розташовувалися біля стін дерев'яної церкви — попередниці кам'яного храму; значна кількість поховань була прорізна фундаментними ровами.

При спорудженні підвалин по дну рову на шарі цегляного бою, залитого цем'янковим розчином (товщина 0,10—0,12 м), було зроблено вимостку з цілої цегли, в окремих місцях з використанням половинок цеглин (іноді сирцевих), на вапняковому розчині білого, сірого, брудно-сірого кольорів з домішкою вуглин, потовченої мушлі та дрібних фрагментів вапняку. Цегла в кладці мала розміри 28—30 × 14—15 × 5—7 см за помітного домінування формату 29 × 14,5 × 5,5 см червоно-коричневого, коричневого, брудно-помаранчевого кольорів; постіль переважно гладка, лише зрідка зафіксовано цеглини з неглибокими борознами, що вкривають усю площину постелі. Вище система кладки змінюється: зовнішні верстви її виведено з цілої цегли, а внутрішній простір заповнено цегляним боєм, залитим розчином (так звана кладка «в ящик»). Зафіксована ширина «ящиків» від 1,25 м до 1,45 м. У кладці фундаментів

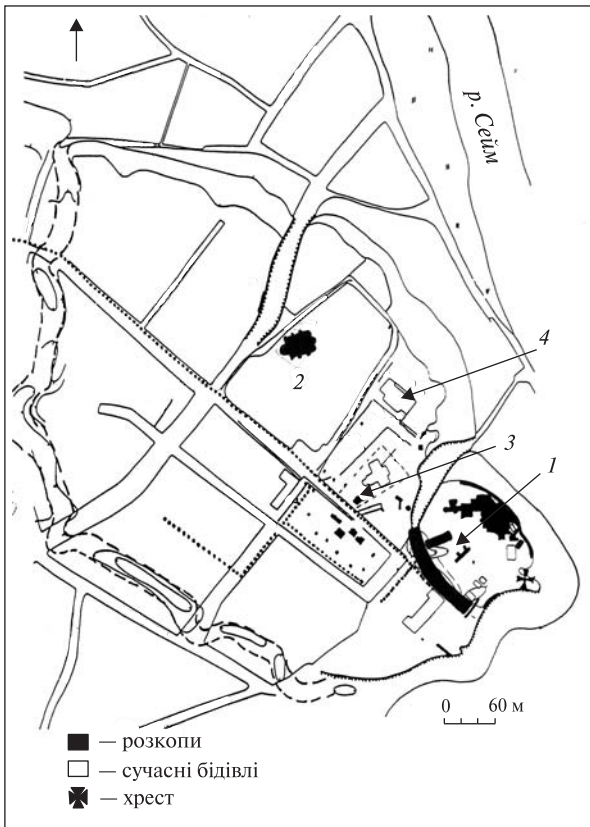

Рис. 1. Батурин. План розташування Церкви Живоначальної Трійці на Фортесі

апсид цеглини виведено тичками на зовнішній торець кладки з обов'язковою перев'язкою швів; у кладці фундаментів стін відзначено також чергування тичкових та ложкових рядів. Через кожні 0,40–0,45 м вся поверхня фундаменту вирівнювалась суцільними рядами з цілої цегли. Ширина вертикальних та горизонтальних швів становить 0,3–1,0 см, товщина (між рядами кладки) — 0,4–1,2 см. Зафіксовано підтесування цегли, що використовувалась у кладці апсид та притвору, «на клин» та «на сегмент». У південній апсиді фрагментарно зберігся вирівнювальний ряд кладки, цегла в якому (в межах «ящиків») була покладена в діагональні ряди відносно попередніх. Над ним розпочиналася вже власне кладка стін храму, від якої на окремих ділянках залишилося до двох рядів регулярної кладки. На багатьох ділянках кладки зафіксовано сліди від дерев'яних колод — так званих «зв'язок».

За попередніми висновками, Троїцький собор у Батурині належить до типу українських зальних церков прямокутного плану з двома пілонами — західними опорами центрального купола. Досі у Центральній Україні-Гетьманщині відомо порівняно мало таких храмів XVIII ст. Аналогіями Батуринському собору за планом

і розмірами є церква Вознесенського жіночого монастиря в Києві (близько 1705 р.), залишки якої розкопано на подвір'ї будинку Арсеналу на Печерську в 2005–2007 рр. Воскресенська церква у Києві мала схожий напівкруглий чи гранчастий притвор-бабінець, подібний до виявленого в Батуринському храмі.

Можливо, майстри І. Мазепи виробили дизайн Троїцького собору Батурина, оригінально поєднавши типи латинської барокової банястої базиліки, запозиченої від зодчества Речі Посполитої, та церков козацького бароко, що походять від дерев'яної народної архітектури з гранчастим завершенням фасадів. Простежено впливи на план, архітектурні форми і зовнішнє оформлення Батуринського собору базилікальних тринавових багатобанних одночасних Троїцького собору Чернігова (1679–1695 рр.) та богоявленського і особливо Микільського (1690–1695 рр.) соборів у Києві, фундатором яких також був І. Мазепа. П'ятигранний притвор-бабінець батуринського храму міг бути запозиченням від традиційних церков українського бароко, зокрема хрещато-п'ятибанних, яких чимало збудував І. Мазепа. Якщо це припущення підтвердять по-

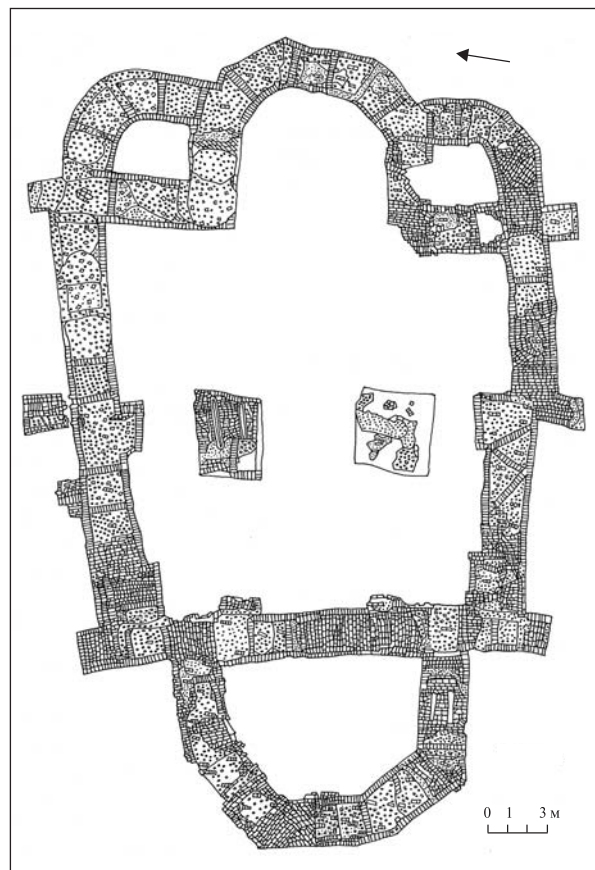

Рис. 2. Батурин. План фундаментів Церкви Живоначальної Трійці

Рис. 3. Батурин. Церква Живоначальної Трійці кінця XVII — початку XVIII ст. (реконструкція В.І. Мезенцева та В.П. Коваленка, мал. С.В. Дмитрієнка)

дальші дослідження, то Троїцький собор можна віднести до самотнього гібридного (?) типу церков козацької держави, де творчо поєднані національні та західні традиції. Його винайшли місцеві майстри в часи інтенсивного церковного будівництва гетьмана І. Мазепи.

Під час розорення Батурина російськими військами у 1708 р. Троїцький собор було пограбовано та спалено, що яскраво описано в «Могильовській хроніці», вірогідно, зі слів одного з уцілілих мешканців Батурина, якому вдалося вибратися з палаючого міста й емігрувати на територію Великого князівства Литовського: «Того ж самого часу під час облоги люди міські значніші, рятуючи своє життя, зі скарбами, з жонами і з дітьми повтікали до церкви батуринської, вимурованої також коштом гетьмана

Мазепи і там замкнулись. Але військо московське, яко леви і хижі вовки, осканенілі, сподіваючись там здобути скарби, притягнувши гармату, двері, що були міцні, повистріляли, а яких там людей світських і духовних знайшли, в пень витяли, панянок на вітарях церковних гвалтували і скриті там скарби порозхватали і спустошили і спалили місто. В тому місті Батурині і на цей день нікому не дозволено будуватись і жити».

Після цього територію храму ще певний час продовжували використовувати для поховань. Всього в ході робіт 2007—2008 рр. тут досліджено понад 160 могил, значну частину яких становлять поховання жертв погрому 1708 р., що прорізають шар пожежі у храмі. З-поміж них відзначимо «поховання нареченої» (дівчини 16—17 років у весільному вбранні), рештки якого вціліли, та яму з чотирма відрубаними головами (в північній наві собору). В одному з жіночих поховань знайдено мідну зі слідами позолоти натільний образок (вірогідно, роботи живописців Києво-Печерської лаври кінця XVII ст.) із зображеннями Богородиці з Немовлям на лицьовому боці та святого поганой збереженості на зворотному; в іншому — різьблений кипарисовий хрестик у срібній оправі.

Руїни храму стояли досить довго. Опис Батурина 1726 р. зазначає, що в місті «... в обох замках никакого строения старого и нового нет, только две церкви каменные пустые: Живоначальныя Троицы да Николая Чудотворца, недостроенная вполовину; и в них некакого церковного вбору — дверей и окончин — нет, и в местах своды обвалились...». Аналогічну ситуацію фіксує й опис Батурина 1760 р. Розбирання руїн храмів відбувалося з метою повторного використання цегли, чим, вірогідно, пояснюється її наявність в шарах будівництва навколо Воскресенської церкви. Проте в самій кладці стін та фундаментах Воскресенської церкви, а також в конструкціях склепу К. Розумовського жодного фрагмента цегли кінця XVII ст. не зафіксовано.

Указом Президента України від 21 листопада 2007 року № 1131/2007 «Про деякі питання розвитку Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та селища Батурин» передбачено відбудову храму упродовж 2009—2010 рр.

